

О. О. Бредіхін,
здобувач ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» (Київ)
alexbr@meta.ua

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Проаналізовано методологічне забезпечення та реальний стан відновлення сільськогосподарських земель в Україні. Запропоновано заходи щодо вдосконалення механізмів їх відновлення.

Ключові слова: охорона земель, деградація ґрунтів, відновлення сільськогосподарських земель, критерії оцінки погіршення якісних показників сільськогосподарських земель.

А. А. Бредихин ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ВОССТАНОВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

Проанализировано методологическое обеспечение и реальное состояние восстановления сельскохозяйственных земель. Предложены меры по совершенствованию механизма их восстановления.

Ключевые слова: охрана земель, деградация почв, восстановление сельскохозяйственных земель, критерии оценки ухудшения качественных показателей сельскохозяйственных земель.

O. O. Bredikhin ECOLOGY-ECONOMIC RECOVERY MECHANISM OF AGRICULTURAL LAND

Analysis of methodological support and the real state of recovery of agricultural land in the article has been done. The measures to improve the mechanism for restoration of agricultural land are proposed.

Key words: land protection, land degradation, rehabilitation of agricultural land, evaluation criteria in qualitative indicators of agricultural land.

Постановка проблеми. У Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» зазначено, що в галузі охорони земель і ґрунтів стан земельних ресурсів близький до критичного. За період проведення земельної реформи значна кількість проблем у сфері земельних відносин не лише не розв'язана, а й загострилася. Серед земель України найбільшу територію займають землі сільськогосподарського призначення – 71%, з яких 78% є рілля. На всій території поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія (близько 57,5% території), забруднення (майже 20%), підтоплення (близько 12%). За останні десятиріччя значно зменшився вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонни на 1 гектар [3].

Отже, законодавчо визнано катастрофічний екологічний стан сільськогосподарських земель та необхідність вжиття радикальних заходів щодо виправлення становища, і насамперед відновлення цих земель.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика охорони та відтворення сільськогосподарських земель є предметом досліджень широкого кола вітчизняних науковців, таких як Д. І. Бабміндра, І. К. Бистряков, П. П. Борщевський, В. М. Будзьяк, Ю. Д. Гуцуляк, В. О. Греков, Т. О. Гринченко, Д. С. Добряк, С. І. Дорогунцов, О. С. Дорош, Я. В. Коваль, Д. Ф. Крисанов, М. А. Лендел, В. О. Леонець, А. С. Лисецький, А. Г. Мартин, В. М. Месель-Веселяк, В. В. Медведєв, А. М. Мірошніченко, Л. Я. Новаковський, Ю. М. Палеха, І. А. Розумний, П. Т. Саблук, А. Я. Сохнич, О. Г. Тараріко, В. М. Трегобчук, А. М. Третяк, М. М. Федоров, М. А. Хвесик, А. Д. Юрченко та ін. Водночас, питання запровадження в державі дієвого еколого-економічного механізму, який регулюватиме цей процес, залишаються нерозв'язаними. Ґрунтового наукового аналізу потребують механізми охорони та відтворення сільськогосподарських земель, унаслідок функціонування яких екологічний стан цих земель в Україні лише погіршується.

Мета статті – аналіз сучасних проблем щодо проведення заходів із відновлення сільськогосподарських зе-

мель і визначення перспективних напрямів розв'язання цих проблем.

Основні результати дослідження. Земельний кодекс України визначає категорії земель за основним цільовим призначенням, серед яких найбільш цінною, суспільно важливою і пріоритетною категорією є землі сільськогосподарського призначення. У Кодексі зазначається, що це «землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей» [1].

Для виробництва сільськогосподарської продукції в державі використовуються також сільськогосподарські угіддя, що входять до складу інших категорій земель. За даними Державного земельного кадастру, що ведеться Державним агентством земельних ресурсів, станом на 01.01.2012 р. з усієї площі земельного фонду країни (60354,9 тис. га) площа сільськогосподарських угідь складала 68,85%, або 41 557,6 тис. га, з яких: рілля – 32 498,5 тис. га; сіножаті та пасовища – 7 886 тис. га; багаторічні насадження – 895,9 тис. га; перелоги – 277,2 тис. га [4].

Розглянувши проблемні питання охорони земель сільськогосподарського призначення, автором пропонується застосовувати більш ширше поняття – «сільськогосподарські землі», що дасть змогу реально оцінити ситуацію в межах усього земельного фонду держави. Слід зазначити, що в більшості країн світу також живляється саме цей термін.

На основі ґрунтового вивчення функціонування системи охорони сільськогосподарських земель у державі ми вважаємо за потрібне виділяти такі її основні складові у певній послідовності: раціональне використання, захист, збереження, відновлення, окультурення і відтворення сільськогосподарських земель (рис. 1).

Надамо визначення запропонованим складовим за їх основними еколого-економічними характеристиками:

раціональне використання сільськогосподарських земель – це використання з метою отримання урожаю для

забезпечення продовольчої безпеки держави без завдання погіршень якісним показникам земель;

захист сільськогосподарських земель – здійснення заходів (гідротехнічних, лісомеліоративних, агротехнічних), спрямованих на збільшення стійкості земель до ерозійних процесів та запобігання деградації;

збереження сільськогосподарських земель – це заходи з недопущення безповоротного вилучення сільськогосподарських земель для інших потреб;

відновлення сільськогосподарських земель – це вжиття заходів (агротехнічних, меліоративних) щодо приведення у попередній (природний, найкращий) стан якісних показників земель через їх погіршення або забруднення;

окультурення сільськогосподарських земель – проведення робіт, які дозволяють досягти найкращих за всю історію здійснення ґрунтових обстежень якісних показників стану земель;

відтворення сільськогосподарських земель – виконання робіт, що мають за мету повернення (рекультивуацію) порушених, зіпсованих територій до складу сільськогосподарських земель.

Запропонований механізм визначення складових охорони сільськогосподарських земель повною мірою відображає комплекс заходів щодо забезпечення сталого землекористування. Усі складові – це елементи суспільного економіко-екологічного процесу, який здатен забезпечити продовольством не тільки теперішнє, а й прийдешні покоління. Основним принципом застосування тієї чи іншої складової охорони сільськогосподарських земель є стан якісних характеристик цих земель.

Якість визначається за комплексом ознак, які безпосередньо впливають на можливість їх використання у процесі сільськогосподарського землекористування. Поняття «якість ґрунтів» більш обмежене, ніж «якість земель», оскільки ґрунт є складовою поняття земель. Підтвердження цього є визначення, встановлені в Законі України «Про охорону земель» [2], зокрема:

деградація ґрунтів – погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів;

деградація земель – природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів.

Однак у суспільстві, в тому числі науковцями, ці поняття часто використовуються в однаковому розумінні.

З точки зору сільськогосподарського виробництва, висока якість ґрунту означає забезпечення високої продуктивності виробництва без істотної його деградації і забруднення навколишнього середовища. Показниками якісного стану ґрунтів українське законодавство визначає оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості, забруднення тощо.

Основними завданнями охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель. Характеристика якості земель використовуються в системі моніторингу земель для прогнозування та своєчасного запобігання деградаційним процесам, охорони і раціонального використання земель. Облік кількості та якості земель, бонітування ґрунтів, економічної і грошової оцінки є також складовими Державного земельного кадастру, відомості з якого використовуються для регулювання земельних відносин, визначення розміру плати за землю та цінності земель у складі природних ресурсів. Показники якості ґрунтів, якими користуються установи в галузі дослідження стану ґрунтів, дають можливість адекватно й оперативно оцінювати сучасний стан ґрунтів, діагностувати всі види їх деградації. Водночас, значний масив показників, отриманий різними організаціями нерідко без дотримання єдиних стандартизованих (сертифікованих) методик, не

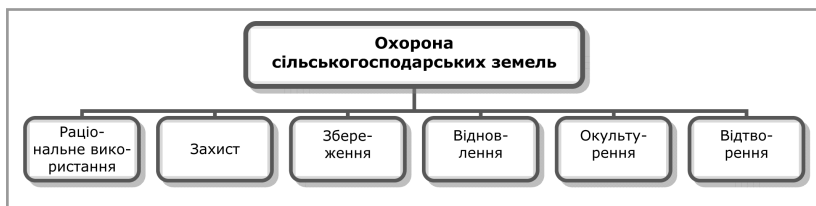

Рис. 1. Основні складові охорони сільськогосподарських земель
Джерело: Авторська розробка

може забезпечити цілісної картини якості земель у різних регіонах зокрема і країні у цілому. У цьому контексті варто звернути увагу на комплексні показники, за допомогою яких різноманітні ознаки, що зумовлюють основні параметри ґрунтових режимів, виражають через узагальнену оцінку родючості з урахуванням її ефективності та еволюції. Прикладом визначення таких показників є метод розрахунку зведеного показника якості ґрунтів (далі ЗПЯГ), за яким спочатку на основі принципу функції бажаності здійснюють відповідне функціональне перетворення окремих показників агрохімічних і фізико-хімічних властивостей земель, а потім складають середнє геометричне вже перетворених показників – окремих параметрів оптимізації [5]. Цей метод апробовано Т. О. Гринченком (2008 р.), який розрахував ЗПЯГ для ріллі Полісся, Лісостепу, Степу, передгірних та гірських районів Передкарпаття і Закарпаття, низини Закарпаття. Динаміку зміни зведеного показника якості ґрунтів зазначених регіонів за даними восьми циклів агрохімічних обстежень (1966–2005 рр.) показано на рис. 2 [6; 7].

Основна перевага такого оцінювання якості сільськогосподарських земель полягає в тому, що оцінку можна здійснити в межах будь-якої території. А враховуючи те, що для визначення ЗПЯГ використовуються дані аг-

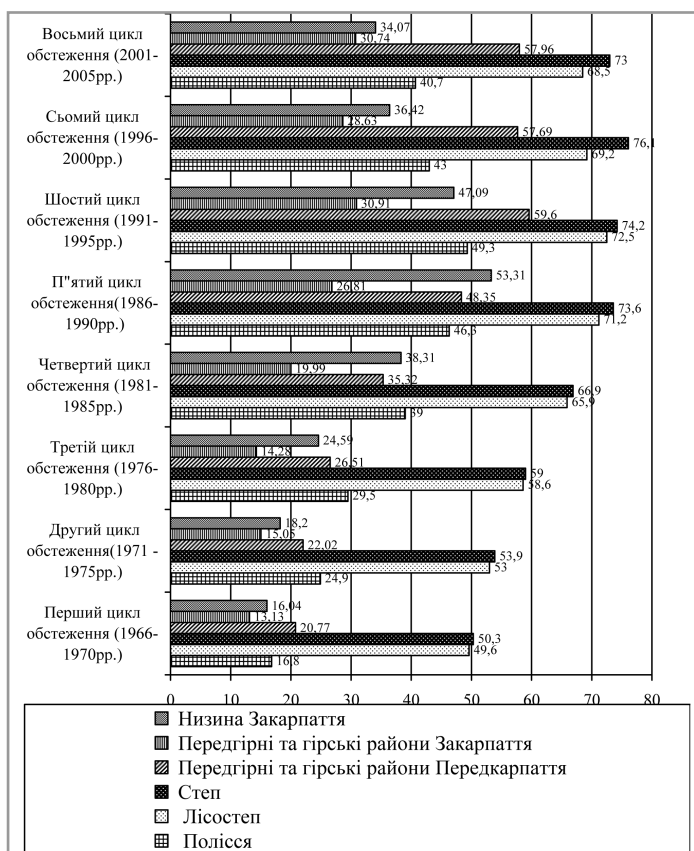

Рис. 2. Діаграма зміни зведеного показника якості ґрунтів (ЗПЯГ) Полісся, Лісостепу, Степу, передгірних та гірських районів Передкарпаття і Закарпаття та низини Закарпаття за даними восьми циклів агрохімічних обстежень (1966 – 2005 рр.), в балах
Джерело: Розраховано автором на основі [6; 7]

рохімічної паспортизації, то отримуємо можливість аналізу змін якісних характеристик щонайменше один раз на п'ять років, а за необхідності – щорічно.

У результаті аналізу даних, отриманих Т. О. Гринченком, встановлено, що у 1995 році ЗПЯГ досяг свого максимального значення в Поліській та Лісостеповій зонах і сягнув відповідно 49,3 та 72,5 балів, у Степу максимуму було досягнуто у 2000 році – 76,1 бала. Водночас, за останні десять років цей показник значно знизився майже у всіх зонах й становить 40,7 бала в Поліссі, 68,5 – у Лісостепу, 34,07 – у Степу та 73 бали – у Закарпатській низині.

Якщо збільшення показника ЗПЯГ у період до 1995 року відбувалося з проміжком від 0,26 до 1,46 бала на рік у Лісостепу та від 0,6 до 1,9 бала у Поліссі, то його максимальне зниження у Поліссі й Лісостепу після 1995 року дорівнює відповідно 0,66 і 1,22 бала. Найбільші щорічні відхилення відбулись у низині Закарпатської зони, де максимальне зниження (після 1995 року) склало 2,13 бала, а збільшення (до 1990 року) – 3,0 бали.

У зв'язку зі стійкою тенденцією до погіршення якості сільськогосподарських земель нагальним є питання посилення заходів із відновлення земель. Це означає, що, здійснюючи землекористування сільськогосподарськими землями, слід вживати агротехнічних, меліоративних та інших заходів, спрямованих не тільки на отримання поточного врожаю, а й на приведення якісних показників земель у їх попередній, найкращий стан. Особливої уваги цей процес потребує при розробці проектів землеустрою з еколого-економічним обґрунтуванням сівозмін, зокрема при визначенні чередування культур у сівозміні, плануванні внесення доз мінеральних, органічних добрив. При цьому слід застосовувати науково обґрунтовані норми внесення добрив для різних ґрунтів у відповідних природно-кліматичних зонах, що дозволяє не лише забезпечити достатню урожайність сільськогосподарських культур, а й наблизити показники якості ґрунтів до природних.

Зазначені заходи для здійснення певної сільськогосподарської діяльності потребують додаткових фінансових ресурсів. Як відомо, за радянських часів основний фінансово-економічний тягар з охорони земель було покладено на державу, але в ринкових умовах відбувається зміна суб'єкта. Головна мета земельної реформи – формування конкретного власника земельної ділянки як дбайливого господаря своєї власності – досі не досягнута. Основна маса землевласників – це люди похилого віку, які не мають достатніх соціальних та фінансових можливостей самостійно використовувати належні їм земельні паї. Наразі при використанні сільськогосподарських земель в Україні домінують орендні відносини. Тому на сучасному етапі розвитку земельно-правових відносин актуальним є запровадження суттєвих важелів впливу на процес використання сільгоспземель з боку землевласників та держави. Потребують радикальних змін механізми щодо здійснення контролю за додержанням законодавства з охорони земель, застосування санкцій за погіршення якості сільськогосподарських земель або їх псування. На часі також запровадження механізмів стимулювання дбайливого

землекористування. Дотепер функціонування вищезазначених механізмів фактично блокується через відсутність критично допустимих критеріїв оцінки погіршення якісних показників сільськогосподарських земель при їх використанні. Застосовуючи практично-прагматичний метод припущення критично допустимих обсягів погіршення показників якості ґрунтів, які мають бути відновлені, автор (з практичного досвіду використання сільськогосподарських земель починаючи від 1965-го до 2005 рр.) дійшов висновку, що такими критеріями можуть виступати максимальні відхилення (зменшення/збільшення) показника ЗПЯГ у відповідних природно-кліматичних зонах. Показники допустимого, критичного та фатального зниження якості земель у відповідних природно-кліматичних зонах наведені в табл.

Слід зазначити, що ці показники ґрунтуються лише на фізико-хімічних властивостях ґрунтів і на відміну від бонітування, економічної та грошової оцінки не містять результатів господарської діяльності (урожайності). Вони дають можливість оцінювати стан земельної ділянки (території) як потенційного ресурсу незалежно від соціально-економічних умов її використання. Застосування критеріїв такого роду забезпечує важелями впливу на якісний стан сільгоспземель безпосередніх їх власників (державу, громади, фізичних та юридичних осіб) при наданні ділянок в оренду та їх поверненні після завершення терміну використання. Ці критерії можуть бути застосовані для здійснення державного контролю за додержанням законодавства про охорону земель, зокрема при встановленні фактів порушень і застосуванні санкцій до порушників, а також при стимулюванні землекористувачів.

Висновки. В Україні постійно погіршується якість сільськогосподарських земель. Відтак гостро постає питання щодо посилення заходів з їх відновлення, а саме: у процесі розробки проектів землеустрою з еколого-економічним обґрунтуванням сівозмін передбачити організацію агротехнічних, меліоративних та інших заходів, що дозволить не тільки зібрати кращий поточний урожай, а й привести якісні показники земель у їх попередній, найкращий стан; розробити і затвердити методику визначення заподіяної шкоди у зв'язку з погіршенням якості та псуванням сільськогосподарських земель із застосуванням допустимих критичних і фатальних показників зниження якості ґрунтів; передбачити внесення обов'язкового пункту до договорів оренди земельних ділянок щодо відповідальності орендарів за погіршення якості земель; розробити та затвердити механізм стимулювання землекористувачів за покращення якісних показників ґрунтів. Реалізація запропонованих заходів дасть змогу збалансувати економічні інтереси між державою, власниками земельних ділянок і землекористувачами, вибудувати прозору систему відносин між цими суб'єктами з метою відновлення сільськогосподарських земель в Україні.

Література

1. Земельний кодекс України : Прийнятий Верховною Радою України 25.10.2001 р. № 2768-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – стор. 1. – Ст. 2038. – Код акту 20473/2001.
2. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Стор. 9. – Ст. 1431. – Код акту 25799/2003.
3. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-17 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 3. – С. 13.
4. Офіційний сайт Державного агентства земельних ресурсів. – <http://www.dazru.gov.ua>
5. Методичні вказівки до вивчення дисципліни «Оцінка і прогноз якості земель» / С. Ю. Булигін, А. В. Барвінський, К. С. Карабач. – К. : Видавничий центр НАУ, 2005. – С. 4–10.
6. Атлас моніторинга комплексної оцінки плодороддя почв Лесостепи и Степи Украины / [Т. А. Гринченко, И. И. Лепенина и др.]. – Х. : КП Типографія № 13, 2008. – 70 с.
7. Атлас моніторинга комплексної оцінки плодороддя почв пашни Полесья, Закарпатської низменності, передгірних і горних районів Карпат України / [Т. А. Гринченко, И. И. Лепенина и др.]. – Х. : КП Типографія № 13, 2008. – 68 с.

Таблиця
Гранично допустимі відхилення показника ЗПЯГ у різних природно-кліматичних зонах України (балів на рік)

№ зп	Природно-кліматична зона	Допустиме зниження*	Критичне зниження	Фатальне зниження
1.	Полісся	< 2,0	> 2,0	> 2,5
2.	Лісостеп	< 1,5	> 1,5	> 2,0
3.	Степ	< 1,5	> 1,5	> 2,0
4.	Передкарпаття	< 2,5	> 2,5	> 3,0
5.	Закарпаття	< 1,5	> 1,5	> 2,0
6.	Закарпатська низина	< 3,0	> 3,0	> 3,5

*Найбільші (округлені) відхилення показника ЗПЯГ за весь період (1965–2005) проведення агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель у відповідних природно-кліматичних зонах.

Джерело: Розраховано автором

Стаття надійшла до редакції 9 листопада 2012 року